

Robert Mazurek

„Radzyń Podlaski i okolice” Stanisława Stągrowskiego

Radzyński Rocznik Humanistyczny 9, 252-274

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Robert Mazurek

Radzyń Podlaski i okolice Mieczysława Stagrowskiego

Po raz kolejny mam przyjemność na łamach „Radzyńskiego Rocznika Humanistycznego” zaprezentować materiał pochodzący ze zbiorów Szkolnej Pracowni Krajoznawczej I Liceum Ogólnokształcącego w Radzynie Podlaskim. Pracownia ta funkcjonuje od 2009 r. w strukturach Szkolnego Koła Krajoznawczo-Turystycznego PTTK nr 21. Zajmuje trzy skromne pomieszczenia, w których gromadzone są i przechowywane materiały krajoznawcze, a także opracowania i dokumenty posiadające wartość historyczną. Jest to jednak przede wszystkim miejsce, w którym każdy uczeń szkoły może skorzystać ze zgromadzonych w nim materiałów.

Tematem dzisiejszego artykułu jest pierwszy przewodnik turystyczny po Radzynie Podlaskim autorstwa Mieczysława Stagrowskiego. Ukazał się on w 1984 r. na zlecenie Wydziału Kultury Fizycznej i Turystyki Urzędu Wojewódzkiego w Białej Podlaskiej. Mam przyjemność zaprezentować pierwowzór tego wydawnictwa.

W 1981 r. Mieczysław Stagrowski opracował materiał szkoleniowy pt. „Radzyń i okolice – informator”. W nakładzie 80 egzemplarzy trafił on do członków Oddziału PTTK w Radzynie Podlaskim. Był to zaczątek późniejszego przewodnika, w którym – niestety odnajdziemy co najmniej kilkadziesiąt błędów. Część z nich ma charakter typowo edytorski, ale występują też pomyłki w nazwach i datach. Z tego względu do przedrukowywanego materiału przygotowałem erratę. Pomimo tego, moim zdaniem, jest to nadal bardzo cenny materiał zawierający wiele informacji, z różnych przyczyn niewykorzystanych w późniejszym wydawnictwie.

Mieczysław Stągrowski

RADZYŃ PODLASKI i OKOLICE

Okładka pierwszego przewodnika turystycznego po Radzynie Podlaskim:
M. Stągrowski, Radzyń Podlaski i okolice, Łódź 1984.

Errata

M. Stagrowski, *Radzyń i okolice informator /Materiały szkoleniowe do użytku wewnętrznego/*, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Oddział w Radzynie Podlaskim 1981.

strona	wiersz od góry	jest	powinno być
1	3	podlaskim	białkopodlaskim
1	7	do Lubartowa	to Lubartów
2	6	pracuje w Radzynie cegielnia	pracowała do niedawna w Radzynie cegielnia
2	7	wodowo-warzywniczego	owocowo-warzywniczego
2	13	1985	1385
2	14	osadnictwo	osadnictwo
2	19	Kozirynek	Kozyrynek
2	21	1980	1580
2	30	Radza	Radz
3	4	Kąsskich	Kątskich
4	1	Zbulitów	Zbilutów
4	13	sokolskiego	sokalskiego
5	30	gmnazjum	gimnazjum
6	2	kupców-żydów	kupców-Żydów
6	8	1927	1930
7	3	6 września 1939 r.	9 września 1939 r.
9	24	1956	1548
9	25	Parafia w Kozimprynku	Parafia w Kozimrynku
10	2	1941	1641
10	12	zamkniętymi	zamkniętymi
10	20	kaplicy	kaplicy
10	34	Jana Koszyc-Witkiewicza	Jana Koszczyc-Witkiewicza
11	12	po stronie wschodniej	po stronie zachodniej
11	15	rococa	rokoka
11	23	1985	1685
11	27	1986	1688
13	17-18	rococo	rokoko
13	26	ok. 4 m	3,5 m
14	21	rzymskokatolicką	rzymsko-katolicką
15	3	z końca XIX w.	z pocz. XX w.
16	1	cech zewnętrznych	cech wewnętrznych
16	6-7	stylu lubelskiego	w stylu renesansu lubelskiego
16	28	z XV w.	z XVI w.
17	11	elektryczny	eklektyczny
18	4	Woj-in	Wojin
18	18	Woj-in	Wojin

POLSKIE TOWARZYSTWO TURYSTYCZNO - KRAJOZNAWCZE
Oddział w Radzynie Podl.

RADZYŃ I OKOLICE
informator

1981

/ Materiały szkoleniowe do użytku wewnętrznego /

Radzyń i okolice

I. Zarys geografii

Radzyń zwany Podlaskim /dla odróżnienia od kilku innych miejscowości tej nazwy np. Radzyń Chełmiński/ w województwie podlaskim był do 1975 roku miastem powiatowym w woj. lubelskim. Leży nad rzeczką Białką, prawym dopływem Tyśmienicy w dorzeczu Wieprza. Położony na skrzyżowaniu wielokierunkowych dróg bitych w odległości 71 km na pń. od Lublina, 52 km na pd-z od Białej Podlaskiej. Najbliższe miasta do Lubartowa /46 km/, Łuków /27 km/ Międzyrzec /27 km/; do Wisznia na wschód 45 km. Stacja kolejowa "Radzyń Podlaski" w odległości 7 km, na linii kolejowej Lublin-Łuków nie należy administracyjnie do miasta Radzynia.

Radzyń leży w południowej części Niziny Mazowiecko - Podlaskiej, wśród płaskowzgorza zwanego Równiną Radzyńską na pograniczu Wysoczyzny Lubelskiej, w sąsiedztwie Polesia Lubelskiego. Obszar przed stu laty był pokryty rozległymi lasami, których znaczniejsze partie zachowały się. Okolice do niedawna podmokła lub bagnaista, dziś na skutek zabiegów melioracyjnych osuszona lub nawet odwodniona. Ślady dawnych borów a nawet puszczy zachowały się w licznych nazwach miejscowości podchodzących od nazw roślin lub zwierząt: Turów, Wrzosów, Czemierniki i przede wszystkim Kozirynek w Radzynie.

W odległości 9 km na pd od Radzynia w Niewęgłoszu płynie większa rzeka, dawniej spławna i rybna, Tyśmienica; do niej wpada Białka. Tyśmienica powstaje z połączeniem drobnych strumieni prowadzących wodę z okolicznych błot i jezior na południe od Ostrowa /Lubelskiego/, skąd pochodził założyciel Radzynia - Grot. Płynąc podmokłą doliną przyjmuje Starą Pionię, mija Niewęgłosz i w pobliskim Tchórzewie przyjmuje Białkę, nad którą leży Radzyń. Za Kockiem Tyśmienica wpada do Wieprza.

Radzyń stanowi północny zasięg wielkiego obszaru kształtu stopy, pod którym zalegają pokłady węgla kamiennego, Lubelskiego Zagłębia Węglowego; kopalnie pilotująco-wydobywcze będącego w trakcie budowy Zagłębia /LZW/ znajdują się w Bogdanie koło Łącznej na pd-w od Radzyna; na miejscowym surowcu mineralnym pracuje w Radzynie cegielnia, zaś rolnictwo i ogrodnictwo dostarczają surowca m.in. do przetwórstwa owocowo-warzywniczego.

II. Z przeszłości.

Prawie do końca XIV wieku obszary sąsiadujące z ziemią państwa litewsko-ruskiego oraz z Jaćwieżą były narażone na ciągłe najazdy, co nie sprzyjało stałemu osadnictwu. Dopiero po wyborze Władysława Jagiełły na tron polski, po polsko-litewskiej unii w Krewie /1385/ zmieniła się sytuacja, zaczął się stopniowy napływ ludności z Mazowsza i Małopolski, ustaliło się osadnictwo, co znalazło wyraz w powstawaniu kościołów i parafii.

Najstarsze zapisy i przekazy mówią, że pierwotna nazwa osady, która dała początek miastu Radzyń, brzmiała: Kozirynek. W XVI wieku wymienia się "Parochia /parafia/ Cozirynek oppidum /miasteczko/ i "Cozirynek antiquus /stary/" oraz "Kozirynek". Natomiast nazwa w postaci dzisiejszej, a mianowicie oppidum Radzyn pojawia się w 1680 roku; ta nazwa ustaliła się dla Radzyna aż po dzień dzisiejszy.

Pierwotna nazwa Radzyn /z twardym -n w wygłosie/ została zastąpiona przez Radzyń /z -n miękkim czyli -ń/ zapewne na skutek analogii do takich nazw miejscowości jak Lubień, Zwolen; analogicznie nazwa Budzyń z dawnego " Budzyn ".

Nazwa Radzyń istniała zapewne już o wiele wcześniej niż się zjawiała w zapisach, z tym tylko że nie oznaczano nią pierwotnie całego osiedla lecz tylko jego część. W tej nazwie kryje się cząstka rdzenna imienia "Radza", która jest zdrobnieniem, skróceniem imienia Radosław albo Radowit itp. - "Radzyń" jest więc nazwą dzierżawczą na -in /-iń/ jak Lublin, Sawin, utworzoną od tego imienia.

Herb.

Herbem miasta zachowanym na pieczęciach powiatu radzyńskiego z XIX wieku był do lat sześćdziesiątych naszego stulecia **J e l eń** w skoku, herb żony fundatora obecnie istniejącego pałacu, Marii z Kańskich, zwany Brochwicz; z okazji obchodów 500-lecia Radzyna /1968/ w wyniku starań działaczy Radzyńskiego T-wa Regionalnego /dr Stanisław Jarmuż/ herb został zmieniony i dziś przedstawia białego niedźwiedzia na czerwonym polu kroczącego **h e r a l d y o z n i e** w prawo /dla patrzącego niedźwiedź jest zwrócony w lewą stronę/. Ten herb nawiązuje do herbu założyciela miasta Grota z Ostrowa pieczętującego się herbem Rawicz: panna na niedźwiedziu na tle dębu. Ten herb uległ w historii zmianom; obecny jest najbliższy herbowi Radzyna z 2-jej połowy XVII w. w przywileju króla Jana III Sobieskiego.

R y s   h i s t o r y o z n y.

Osada, która dała początek miastu, nosiła początkowo nazwę Kozirynek, zapewne od obrębu leśnego; tę nazwę wymienia Jan Długosz jako "oppidum" mające parafialny kościół drewniany p.w. Św. Trójcy; później nazwy Kozirynek i Radzyna występują wymiennie: "Kozirynek czyli Radzyna z przedmieściem Kozirynek". Ciekawe, że nazwa Koziegorynku zachowała się do dziś; po upływie 500 lat tak nazywała się do niedawna dzisiejsza ulica Sitkowskiego - Kozirynek Stary /dr Stanisław Sitkowski, zasłużony lekarz- społecznik w Radzynie w okresie międzywojennym/. Obecnie na pół wiejskie osiedle za omentarzem nosi nazwę ulicy Kozirynek Nowy, na którą mówi się po prostu Kozirynek. - Do dziś istnieje tradycja, iż dawniej był tu spód i targ na kozy, stąd nazwa.

Na mapie historycznego województwa lubelskiego z 2-jej połowy XVI wieku widnieją obok siebie 4 miejscowości: Radzyna, Kozirynek, Gradowiec, które były własnością królewską, oraz Budzyna - wieś szlachecka. Wszystkie one stopiły się w jedno miasto Radzyna, ale nazwy Budzyna używają /podobnie jak Koziegorynku/ - do niedawna wyłącznie, dziś zaś starsi mieszkańcy odnośnie ulicy Partyzantów, tak nazwanej po zakończeniu wojny.

Na tejże mapie figurują istniejące do dziś w najbliższej okolicy wsi: królewska wieś **B i a ż a**, na której gruntach powstał Radzyna, oraz szlacheckie zaścianki Niewęłośz Stara /dziś Niewęłośz i odmieniający się wg rodzaju męskiego /, Liohty,

Paszki, Zbulitów /dziś Zbulitów/, Branica I, II /dziś Branica Radzyńska i Suchowolska/, Zabiele, Ustrzesz i Siedlanów; istotnie w tych wsiach istnieje do dziś pamięć szlacheckiego pochodzenia licznych rodzin Niewęglowskich, Paszkowskich, Zabielskich, a w skrzyniach przechowywane są zazwyczaj stare dokumenty.

Kozirynek jako królewskozemna znajdował się z reguły w dzierżawie. W połowie XV wieku dzierżawcą był tu podkomorzny lubelski Grot z Ostrowa, któremu w 1468 roku król Kazimierz Jagiellończyk zezwolił na lokację na prawie magdeburskim miasta Radzyń w Ziemi Łukowskiej. Pozostało ono nadal królewskozemną i kolejno zmieniało posesorów, a w 1534 r. Radzyń - z nadania króla Zygmunta I Starego przechodzi w ręce Mikołaja Mniszcha, starosty Łukowskiego i sokolskiego, którego wnuczka Maria, córka wojewody sandomierskiego Jerzego, znana jest w historii jako Maryna Mniszchówna, żona cara moskiewskiego Dymitra Samozwańca na początku XVII wieku.

Zygmunt August potwierdził nadanie Radzyna w dożywocie Mikołajowi Mniszchowi i Radzyń pozostawał w rękach tej rodziny przez około stu lat.

W 2-ej połowie XVI wieku miasto znalazło się w zasięgu silnych wpływów reformacji promieniującej tu za sprawą Firlejów z sąsiedniego Kocka, a kościół katolicki został oddany na zbór kalwinom i pozostawał w ich rękach do 1602 roku. W następnym, 1603 roku miała miejsce wizytacja parafii, z okazji której zapisano, iż istnieje tu młyn na rzece Białce " u stóp z a m k u".

Wnuk Mikołaja Mniszcha Stanisław wznosił istniejący do dziś kościół p.w. Zwiastowania NMP; Mniszchowie pobudowali też zapewne jakiś zameczek na siedzibę s t a r o s t y, o czym mówi wzmiankowany wyżej dokument.

Pod koniec XVII wieku Radzyń wraz z okolicznymi folwarkami przeszedł w ręce Stanisława Antoniego Szuczki podkanclerzego litewskiego, który się pisał "panem na Szozuozynie i Radzynie"; z jego to czasów pochodzi " przebudowa zamku" - oczywiście Mniszchów, zaś w roku 1741 Radzyń jako wiano wnuczki Antoniego Szuczki, Marii Kątskiej dostał się Eustachemu Potockiemu, generałowi artylerii litewskiej, późniejszemu fundatorowi istniejącego do dziś pałacu.

Radzyń nie uczestniczył w wielkich wydarzeniach historycznych naszego kraju; nie zaznał wielkich darów fortuny ale też omijały go znaczniejsze klęski; dopiero w XIX wieku mała i niewiele znacząca osada miejska weszła na drogę rozwoju. W 1867 r. został utworzony powiat radzyński należący do gubernii Siedleckiej, co przyczyniło się do podniesienia rangi miasteczka i jego wzrostu ekonomicznego, a pobudowanie linii kolejowej z Lublina do Łukowa wpływało na ożywienie gospodarcze.

W 1896 roku powstał w Radzynie oddział Siedleckiego Syndykatu Rolniczego, który przetrwał I wojnę światową i okres niepodległości do wybuchu II wojny światowej, a właściwie do maja 1940 roku, kiedy to okupant hitlerowski przemianował ziemiańskie stowarzyszenie udziałowe na Spółdzielnię Rolniczo - Handlową i zarządził przymusowy udział w niej wszystkich rolników; chodziło oczywiście o usprawnienie ściągania płodów rolnych dla potrzeb wojska.

W 1906 roku została założona w Radzynie pierwsza na Podlasiu Spółdzielnia Spożywców. Wraz ze Spółdzielczym Stowarzyszeniem w Międzyrzeczu /1907/ oraz Spółdzielnią Spożywców w Komarówce stała się ośrodkiem ruchu spółdzielczego w tym rejonie, powołując w dalszym rozwoju filie wiejskie.

Po wybuchu I wojny światowej i ustąpieniu wojsk rosyjskich została na Tyśmienicy w Niewęgłoszu ustalona linia demarkacyjna pomiędzy okupacją austriacką z siedzibą w Lublinie a niemiecką z siedzibą w Warszawie. W Radzynie w jesieni 1915 r. władze okupacyjne zezwoliły na otwarcie pierwszej szkoły polskiej. Założycielką g o m n a z j u m stała się młoda osoba !! Halina Rudnicka, córka dyrektora Syndykatu Rolniczego, która zmarła w 1925 roku. Na jej tabliczce grobowej na radzyńskim cmentarzu można czytać słowa: "Założycielka gonnazjum w Radzynie", a jej grób jest odwiedzany przez harcerzy i młodzież licealną.

Po odzyskaniu niepodległości Polski w 1918 roku ówczesni właściciele dóbr radzyńskich Szlubowcy ofiarowali bardzo wówczas zniszczony pałac na własność Skarbu Państwa; pałac stał się siedzibą Starosty Powiatowego aż do 1939 roku. W okresie okupacji pałac zajmowała administracja niemiecka.

Radzyń był miasteczkiem zamieszkałym przez drobnych rolników, rzemieślników, kupoń-żydów oraz garść urzędników i t.zw. inteligencji. Zabudowę miasta stanowiły drewniane domy rolników usytuowane głównie wzdłuż ulicy "Warszawskiej", oraz równie drewniane, niekiedy zajezdnie kupoń i handlarzy, o niskim stanie higieniczno-sanitarnym; murowanych budynków w okresie międzywojennym było niewiele.

W tej gęstej i chaotycznej zabudowie wybuchł w 1927 r. pożar, który z łatwością strawił domy przy tzw. Rynku II, Rynku I i części ulicy Ostrowieckiej. Po pożarze miasta scalono małe parcele, zabroniono budowy drewnianych domów w śródmieściu, ale i zabroniono wznoszenie domów wyższych, 2-piętrowych. Tak powstała obecna pierzeja Rynku I, dziś Placu Polności, Rynku II zwanego już tylko Rynkiem, i części ul. Ostrowieckiej o niskim gabarycie. Dalejsza drewniana część ulicy Ostrowieckiej ustąpiła budownictwu nowoczesnemu w latach 50-tych i 60-tych.

Miasto było skąpo oświetlone w śródmieściu lampami elektrycznymi z prywatnej prądniczy na prąd stały z miłyna przy ulicy Międzyrzeckiej; Ochotnicza Straż Ogniowa miała b. skąpe wyposażenie; w mieście było kilku /3-4/ lekarzy, z których Radzyń upamiętnił dwa nazwiska: dra Sitkowskiego i dra Chomiczewskiego nadając ulicom ich imiona. Od dawna w Radzynie środy były dniami targowym i utrzymywały się do dnia dzisiejszego. - Mała grupa młodzieży opuszczała Radzyń udając się na studia wyższe.

- W mieście toczyło się spokojne życie niewielkiego rolniczo-handlowego ośrodka. W takiej sytuacji zastała Radzyń II wojna światowa.

Wojna i okupacja przyniosły miastu, jak w całej Polsce dotkliwe straty; zginęło około 4.000 osób, głównie ludności żydowskiej; około 160 budynków spalonych wskutek bombardowań 1939 a zwłaszcza 1944 roku; kompletnie zostało wypalone wnętrze zabytkowego pałacu.

III. Lata II wojny światowej

Pierwsze bombardowanie lotnicze Radzyna i pierwsze ofiary miały miejsce 6 września 1939 r. w trakcie, gdy przez Radzyna i okolice przelewała się masa uciekających; przez Radzyna przesuwały się też różne oddziały wojsk pozbawionych kontaktu z dużymi macierzystymi jednostkami, i w takim stanie rzeczy pod koniec września w okolicach Radzyna pojawiły się oddziały większej jednostki wojskowej - kawaleria gen. Podhorskiego, który podporządkował się dowódcy Samodzielnej Grupy Operacyjnej /SGO/ Polesie, generałowi Franciszkowi Kleebergowi spieszącemu z Przecią na pomoc walczącej Warszawie, nie wiedząc, że Warszawa już padła.

Kawaleria gen. Podhorskiego przybyła od strony Czemiernik, zaprowiantowała się w Radzynie i po kilku godzinach opuściła miasto udając się w okolice Koska, gdzie w dniach od 2 do 5 października miała rozegrać się bohaterka "ostatnia bitwa kampanii wrześniowej".

Ruch oporu pozażół tworzyć się w Radzynie już w 1939 r. a w ozerwcu 1940 r. gestapo aresztowało grupę młodzieży harcerskiej i osób dorosłych działających pod komendą Stefana Lisowskiego w ZWZ /Związek Walki Zbrojnej/i po krótkim przetrzymaniu w areszcie miejskim zamienionym na więzienie, rozstrzelali w pobliskim lesie wsi Sitno, dnia 5 lipca 1940 roku. - Była to p i e r s z a egzekucja w Radzynie.

Więźniowie gestapo zwożeni do Radzyna z terenu powiatu i okolic Łukowa byli przetrzymywani w niewielkim areszcie miejskim przy ul. Warszawskiej; stąd byli odsyłani do obozów koncentracyjnych, albo byli rozstrzeliwani na terenie ogrodów mieszczących za aresztem nad rzeczką Białką. W trakcie budowy obecnego osiedla Sp-ni Mieszkańcovej "Bulwary" koparki wydobywały liczne szczątki ludzkie zakopywane tu po rozstrzelaniu. - Po wybudowaniu osiedla miejsce straceń zostało staraniem mieszkańców zagospodarowane i oznakowane i znajduje się pod społeczną opieką PTTK.

W okresie okupacji ruch podziemny organizował się najpierw w ZWZ, później AK i BCH; ugrupowania GL przechodziły tylko z lasów parczewskich przez teren powiatu do Łukowa; działało również przez cały czas okupacji tajne nauczanie w zakresie szkoły średniej, zakończone dokładnie, choć przypadkowo w dniu 22.07.1944 r.

Niektórzy nauczyciele tajnego nauczania nie przeżyli.

IV. Po wyzwoleniu

Radzyń został wyzwolony nazajutrz po wyzwoleniu Chełma, dnia 23 lipca 1944 r. przez wojska I Frontu Białoruskiego marsz. Rokossowskiego i oddziały I Armii WP generała Berlinga. Pierwsze teksty Manifestu ukazały się na murach miasta w poniedziałek, 24 lipca. W walkach o wyzwolenie Radzyna w dn. 23-24 lipca poległo 573 żołnierzy Armii Radzieckiej. Pochowano ich - po ekshumowaniu z różnych miejsc - na miejscowym cmentarzu.

W dniu ucieczki Niemców spłonęło przeszłuczne rokokowe wnętrze pałacu w głównym korpusie; w czasie kilkugodzinnych walk miasto niewiele uległo, jednak najbliższych noocy samoloty niemieckie bombardowały Radzyń i Łuków i stojące tu wojska. Uległy wtedy zniszczeniu lub znacznym uszkodzeniom liczne murywane budynki śródmieścia.

Gdy na wyzwolonych terenach Lubelszczyzny poczęły się tworzyć II Armia Wojska Polskiego, jej dowódcą gen. Karol Świerczowski kwaterował przez pewien czas w Radzynie w domu przy ul. Warszawskiej 48, a dnia 21 stycznia 1945 roku przyjmował defiladę nowo utworzonej 7 dywizji Piechoty z okazji wrócenia jej sztandaru przed wyruszeniem na front. Natomiast sztab Dowódcy I Frontu Białoruskiego, marszałka Rokossowskiego mieścił się w odległej o 14 km. Kąkolewnicy.

Po wyzwoleniu poczęły się organizować władze administracyjne: urząd miejski z Burmistrzem, starostwo powiatowe, Milicja Obywatelska, związki zawodowe, szkolnictwo. Pozbawione na miejscu stacji kolejowej miasto otrzymało dogodną komunikację autobusową PKS; z początkiem lat 60-tych rozpoczęła się przebudowa drewnianego i mocno zaniedbanego śródmieścia, modernizacja ulic, została zakończona długo trwająca odbudowa pałacu Potockich. W 1966 roku Spółdzielnia Mieszaniowa oddała do użytku pierwsze bloki; Radzyń zaczął się stawać znaczącym powiatowym ośrodkiem administracyjnym, gospodarczym i kulturalnym w części województwa lubelskiego. W związku ze zmianami administracyjnymi kraju powiat uległ likwidacji w 1975 r.

V. Obiekty zainteresowania krajoznawczego

Miasto jest usytuowane na terenie nieco wyższym nad okolicznymi podmokłymi - obecnie osuszonymi - łąkami, zaś ulice albo ciągną się wzdłuż niskiego płaskowyzu, albo biegnąc po usypanych groblach łączą je z śródmieściem dzielnicy oddzielone tymi łąkami.

Główna ulica miasta otrzymała nazwę - niezbyt czytelną - Ostrowieckiej na cześć założyciela miasta, Grota z Ostrowa. Stare budownictwo utrzymało się już dziś tylko częściowo przy ul. Ostrowieckiej i przy ul. Warszawskiej, sporadycznie gdzie indziej i w złym stanie. Na uwagę może zasługiwać ze względu na swoją historię stara karczma przy ul. Międzyrzeckiej 62, mająca ponad 150 lat, jej architektura jednak nie budzi większego zainteresowania.

K o ś c i ó ł k i .

W połowie XIV wieku "Kozirynek w Radzynie" należał do parafii Łuków, gdzie istniało biskupstwo misyjne dla chrystianizacji ziem na rubieżach Polski i Państwa Litewskiego oraz w zasięgu Jaćwingów. Dopiero za Jagiełły powstaje kościół w Ulanie i po 1418 roku parafia w Kozimryнку, Czemiernikach, Kąkolewnicy. Kościół w Kozimryнку - między rokiem 1418 a 1470 - jest wymieniany później w Radzynie; Długosz pisze: "Kozirynek oppidum habens ecclesiam ligneam Sanctae Trinitati dicatam" /drewniany kościół w Kozimprynku p.w. Św. Trójcy/, zaś w przywileju Zygmunta Augusta z 1456 r. jest stwierdzenie: "miasto Kozirynek zwane Radzyn z przedmieściem Kozirynek". - Parafia w Kozimprynku była więc ufundowana w 1456 r. przez Mikołaja i Wojciecha Cebulków, właścicieli tej wsi.

W połowie XVI wieku kościół w Kozimryнку został przez ówczesnego plebana Jana Kaznowskiego oddany na zbór kalwiński i zwrócony katolikom dopiero po 40 latach /1561 - 1602/.

Na początku XVII wieku Radzyn posiadał dwa kościoły: dawny parafialny Św. Trójcy, drewniany, w złym stanie, i drugi p.w. Zwiastowania NMP wystawiony kosztem Mniszchów, nowy, drewniany, o wytwornej architekturze; przy tym kościele znajdowała się murowana sklepią kaplica. - Ta kaplica mieszcząca nagrobek

Mniszechów jest zapewne najstarszą częścią, obecnego murowanego kościoła parafialnego, którego budowa miała być zakończona w 1641 roku, jak świadczyłaby data na fasadzie kościoła. Fundatorem był ówczesny posiadacz Radzyna Stanisław Mniszech.

Ten kościół został konsekrowany w 1644 r. przez biskupa Tomąsza Oborskiego, sufragana krakowskiego.

Kościół jest "orientowany" - to znaczy usytuowany na osi wschód-zachód, zwrócony ku wschodowi piękną półkolistą apsydą. - Jest to piękny zabytek renesansowego budownictwa sakralnego i reprezentuje tzw. renesans lubelski, podobnie jak kolegiata w Zamościu, fara w Kazimierzu czy bazylika w Kodniu. Jest to budowla jednonawowa z parą prostokątnych kaplic i zamkniętym półkolistym prezbiterium; od nawy oddziela je balustrada z białego i różowego marmuru; drzwi do prezbiterium z brązu /obecnie wyjęte/ noszą herby rodzin magnackich powiązanych z Radzyniem. W prezbiterium piękne choć niewielkie stalle ozdobione herbami; podobnie 3 pięknie rzeźbione konfesjonały. - Sklepienie nawy i prezbiterium pokryte sztukateriami, w które wpleciono herby fundatorów.

W północnej kaplicy znajduje się podwójny nagrobek z początku XVII wieku pochodzący zapewne z pińczowskiej pracowni Santi Gucci'ego. Został wykonany dla Mikołaja Mniszcha i jego żony Zofii. - W kruchole dwie ładne kropielnice z czerwonego marmuru. Sklepienie kruchoły bezkroke z żebrowaniem łukowym zamkniętym zwronkiem.

Na zewnątrz nad zakrytiami po obu stronach znajdują się charakterystyczne attyki, a po górnej części ściany biegnie dookoła fryz utworzony przez regularnie powtarzające się tryglify i metopy. Ujęcie okien stanowi tzw. wstęga firlejowska /od nazwiska magnackiej rodziny z Kocka/.

Zespół kościelny jest zabytkiem I klasy; tworzą go oprócz kościoła: dzwonnica, mur kościelny z bramami i parterowy dom kościelny. - Plebania została wystawiona po 1944 roku według projektu architekta Jana Koszyc-Witkiewicza.

Pałac.

Zabytkowy pałac Potockich z połowy XVIII w. jest prawdziwą ozdobą miasta; wraz z przylegającym od północy parkiem tworzy zespół pałacowo - parkowy należący do francuskiego typu rezydencji zwanego "entre cour et jardin" /okolony dziedzińcem i ogrodem/. Istotnie pałac usytuowany na osi pn - pd, na osi drogi z Międzyrzecza do "Czemiernik Lubelskich" posiada od strony południowej obszerny "dziedziniec honorowy" ujęty dwoma skrzydłami pałacu i niskim murem z pięknie kutą bramą, zaś od strony północnej rozciąga się barokowy park z leżącym na osi kanałem; w jego wodzie widać odległe odbicie pałacu. - Szosa Międzyrzecz - Lublin omija zespół pałacowy łukiem po stronie wschodniej, wchodząc po stronie południowej dokładnie w przedłużeniu ramienia północnego. Pałac ten należy do najpiękniejszych rezydencji magnackich okresu rococo w Polsce.

Prawdopodobnie w miejscu obecnego korpusu głównego znajdowała się jakaś budowla, zapewne zamek, siedziba starosty Mniszcha; bowiem w trakcie odbudowy pałacu po wojnie znaleziono tu pod środkowym ryzalitem fundament z potężnych głazów narzutowych. Poza tym wzmianka o zamku znajduje się w najdawniejszym ze znanych dotąd dokumentów dotyczących Radzyna, mianowicie w dokumencie o wizytacji parafii Radzyna w 1603 roku.

W 1685 roku - pięć lat przed rozpoczęciem prac w Szczuczynie Antoni Szczuka zwrócił się do architekta królewskiego Augustyna Locci /tego samego, który budował dla Jana Sobieskiego pałac w Wilanowie/ z prośbą o podjęcie p r z e b u d o w y radzyńskiego z a m k u: " W 1686 roku zamek radzyński był prawie gotów". - Dokonana przez Augustyna Locci przebudowa zamku z fosą, mostem, groblami i stawami mogła w 50 lat później stać się punktem wyjścia dla Jakuba Fontany; można przyznać również, że podkanclerzemu Radzyna zawdzięcza częściowe rozplanowanie miasta od strony zachodniej pałacu.

Po śmierci Szczuki zamek nie był zamieszkały i popadał stopniowo w ruinę: "Zamek - na którym drugie Piętro puste - słomą pokryty..."

Przebudowa i rozbudowa zamku Antoniego Szuczki, której się podjął Jakub Fontana dla Eustachego Potockiego i wykonał w latach 1751 - 1759, był przedsięwzięciem na wielką skalę.

W czasie ostatniej wojny wnętrze korpusu głównego zostało całkowicie wypalone, zachowała się jednak architektura zewnętrzna z bogatą dekoracją rzeźbiarską. Stanowi ona zwieńczenie ryzalitów w korpusie głównym, prezentuje użytkowość pawilonów bocznych: myśliwskiego w skrzydle zachodnim oraz stajni i wozowni mieszczących się w skrzydle bocznym wschodnim. Rzeźba służy również gloryfikacji rodu Potockich, mianowicie na wysokości I piętra u obu bram dziedzińca, od wewnątrz, ustawiono alegoryczne postacie: mitologiczne i biblijne bohaterowie - Herakles, Tezeusz, Samson walczą z legendarnymi potworami trapiącymi ludzkość.

Ogólna koncepcja dekoracji rzeźbiarskiej pochodzi od J. Fontany, opracowaniem zaś szczegółowych rysunków i modeli zajmował się rzeźbiarz Jan Chryzostom Redler; obaj ponadto pracowali równolegle za zgodą Eustachego Potockiego u hetmana Klemensa Braniczkiego przy budowie jego rezydencji w Białymstoku. W szczególności hetmana urzekło piękno linii schodów pałacowych w Radzynie, i te chciał podobnie zaprojektować u siebie. - Dekoracje wnętrz prowadził malarz Jan Bogumił Plersch, ogród projektował Niemiec Knackius.

Obszerny dziedzińiec pałacowy obejmują dwa skrzydła boczne, w których znajduje się dwie bramy: od strony zachodniej czyli od miasta pięknie ukształtowana na zewnątrz, oraz prosta, gładka od strony wschodniej ku zabudowaniom gospodarczym. Nad bramami wznoszą się wyniosłe wieże, których hełmy noszą na szczycie Piławę Potockich i Jelenia - Brochwicz Marii Kąskiej.

Z początkiem XIX wieku pałac znajduje się w rękach księżny Anny Sapieżyny, która zagrożona konskrypcją mienia po upadku powstania listopadowego sprzedała pałac rodzinie Korwin-Szłubowskich z Mazowsza. - Dobra radzyńskie pozostawały w rękach Szłubowskich do reformy rolnej 1944 roku.

Oranżeria pałacowa.

Po stronie północnej pałacu rozciąga się zabytkowy park ze starodrzewiem, barokowy, projektowany przez Jakuba Fontanę. Jego założenia z czasów Eustachego Potockiego są jeszcze czytelne; szereg drzew pomnikowych zasługuje na ochronę konserwatorską; lipy modrzewie, biały morwy, wiąz. W pobliżu pin-wsch. naroża pałacu rosną dwa stare modrzewie: jeden z nich, zarejestrowany jako pomnik przyrody liczy ponad 300 lat, jest więc starszy od obecnego pałacu i "pamięta" zapewne zamek Antoniego Szczuki a może i Mniszchów.

Przy jednej z poprzecznych alei ogrodu wzniesiono oranżerię /pomarańczarnię/, jedną z piękniejszych w Polsce, dzieło Jakuba Fontany. Formalnie należy do zespołu pałacowo-parkowego, stanowi jednak sama w sobie tak uroczy obiekt, iż zasługuje na osobne omówienie. Jest to budynek założony na rzucie dwóch krzyżujących się prostokątów, fasadą zwrócony na południe. Na środku fasady frontowej znajduje się pięknie ukształtowany w stylu rococo ryzalit, nad nim zaś w attyce bogata kompozycja rzeźbiarska przedstawiająca rydwan Apollina zaprzężony w trzy przepyszne rumaki. Boczne ryzality zdobią putta i wazony. Symetrycznie umieszczone po obu stronach ryzalitu po 4 okna typu porte - fenêtre zamknięte odcinkiem koła i zwieńczone delikatnymi motywami rocaille.

Słup sakralny.

Na osi pałacu i parku od strony północnej, w miejscu gdzie ul. Międzyrzeczka skręca pod kątem prostym omijając pałac i park, stoi okrągły ceglany słup wysoki ok. 4 m, nakryty stożkową blaszką z dachówki i zwieńczony krzyżem. - Podobny słup znajduje się na terenie Międzyrzecza a także w Białej Podlaskiej. Brak zgodnego określenia jego pochodzenia i wytłumaczenia powodu jego wystawienia; nie można go uznać za słup graniczny między Koroną a państwem litewsko-ruskim, gdyż granica w XVI wieku przebiegała między Wołyniem a Radzynielem i omijała Międzyrzec; nie mogło to być również oznaczenie granicy dóbr, mogło natomiast mieć znaczenie wertywne. Kwestia oczekuje na rozszyfrowanie.

II. Okolice Radzyna

Rys historyczny obszaru:

Na obszarze dzisiejszego województwa białkopodlaskiego, pomiędzy środkowym biegiem Wisły i Bigu stykały się nigdy kresy Małopolski, Mazowsza, Księstwa Litewskiego i Rusi. Na tych ziemiach następowało bezpośrednie zetknięcie cywilizacji Zachodu i Wsch. Europy, co uwidoczniło się m.in. w różnorodności kultury ludowej, zabytkach architektury i budownictwa. W dzisiejszym krajobrazie na skutek szybkiego rozwoju techniki i postępów urbanizacji - brak setek niepowrotnie zniszczonych budowli drewnianych, zaś upowszechnienie się budownictwa murowanego datuje się dopiero od XVIII wieku i to głównie w architekturze kościelnej, zaś ku końcowi stulecia również i pałacowej. Trzeba o tym pamiętać, że najstarsze z istniejących zabytków drewnianych pochodzą nie wcześniej niż z XVIII stulecia.

Aktualny rejestr zabytków okolic Radzyna obejmuje m.in. następujące miejscowości:

Bezwola, gmina Wołyn.

Kościół w Bezwoli został zbudowany 9 kwietnia 1728 roku i do 1875 r. służył obrządkowi unickiemu. Zagarnięty dla prawosławia został rekonceyliowany na świątynię rzymskokatolicką w 1919 roku przez biskupa podlaskiego Henryka Przeździeckiego. Obok kościoła znajduje się niewątpliwie współczesna mu dzwonnica szupowa o zachowanej do dziś substancji. - Wymaga gruntownego remontu.

Świątynia należy do t.zw. radzyńskiej grupy kościołów drewnianych, reprezentowanych na terenie byłego powiatu świątyniami w Bezwoli i Ostrówkach.

Białka k., Radzyna, gmina Radzyń

W dawnym folwarku znajduje się pałacyk klasycystyczny z resztkami zabytkowego parku, do którego należą aleja lipowa, aleja kasztanowa i mieszana; ma ochronę zasługuje całość zabytkowego parku oraz kilka drzew, z których jedno - dąb szypułkowy jest oznakowanym pomnikiem przyrody.

W bezpośrednim sąsiedztwie znajduje się domniemane grodzisko, nie badane.

B r a n i o a   R a d z y Ń s k a, gmina Radzyń

Wykazana na mapie województwa lubelskiego z XVI w. wieś szlachecka z pałacem z końca XIX wieku prezentującym motywy i tzw. styl historyczne minionej epoki: neogotyckie i neobarokowe wnętrza; dziś jeszcze zawiera piękne plafony, kominki; interesujące fragmenty architektury uległy zniszczeniu po wyzwoleniu w 1944 roku. - Obok resztki zabytkowego parku dworskiego.

Dziś siedziba szkoły podstawowej.

C z e m i e r Ń i k i, gmina w miejscu

Stare osiedle nad Tysmienicą, otoczone niegdyś moczarami, które stanowiły dlań naturalną osłonę; rzeka - niegdyś duża i splawna umożliwiała transport drzew w odległe strony Polski.

Dawniej miasto, dziś osada traktowana administracyjnie jako wieś, zostało założone w r. 1509 na mocy przywileju króla Zygmunta I Staroego przez wojewodę lubelskiego Mikołaja Firleja z Dąbrowicy. Jednakże osiedle czy wieś Wziemniki powstało o wiele wcześniej: zapisy tej nazwy w postaci Chemernik, Cemer-nik i in. pochodzą bowiem z 1325 roku. W XV wieku nazwy te mają postać Czemyerniki, którą można odczytać jako Czemierniki obok Ciemierniki: 1531 r. parochia Czemyerniki. - Ta nazwa pochodzi od wyrazu "ciemiernik", nazwy trującej rośliny, w której głoski "ć" i "cz" mogły się mieszać. Widocznie teren, na którym ta miejscowość powstała, obfitowała niegdyś w duże ilości rośliny o zna-nej nazwie ciemiernik lub czemiernik.

Bramienie nazwy analogiczne do Trawniki, Lipniki.

W latach 1615-1622 podkanclerzy królewski, biskup płocki i póź-niejszy prymas Henryk Firlej założył tu swoją rezydencję i wz-niósł renesansowy pałac otoczony obwarowaniami. Pałac wzorowany na renesansowych willach włoskich posiada cechy architektury palla-diańskiej, "najlepiej zastosowanym przykładem do nieba i zwyczaju polskiego". - Obiekt wraz z fortyfikacjami, bramą i oficyną sta-nowi jakoby twierdzę i jest cennym zespołem zabytkowym z I poł-o-wy XVII wieku. Brama jest jednak już barokowa, na niej tablica z odpowiednim łacińskim napisem.

Obecny wygląd zamku pochodzi z roku 1852, gdy jako mocno zaniedbany został odrestaurowany i otrzymał neogotycką attykę.

Ta przebudowa zatarła wiele jego cech zewnętrznych. - Ówczesnym właścicielem był generał Wincenty Krasieński.

Biskup Henryk Firlej założył również tak piękne ogrody, że Czemierniki zasygnęły w kraju jako jedna z najpiękniejszych miejscowości. - Dziś z tego parku pozostały zabytkowe resztki.

Kościół w Czemiernikach - późnorenesansowy stylu lubelskiego został zbudowany w latach 1606-12 przez Jana Wolfa z fundacji Henryka Firleja, p.w. św. Stanisława, którego płasko-rzeźba widnieje na zachodniej fasadzie.

Opodal drogi z Czemiernik do Lubartowa przy zabudowaniach Marii Krzymowskiej we wsi Wygnanów pod Czemiernikami rośnie kilkuszlaki b u k, pomnik przyrody o obw. 350 cm. Prawdopodobnie jest to rzewo sadzone, choć nie da się wykluczyć, że stanowi ono resztkę naturalnego zasięgu.

K a k o l e w n i c a, wieś gminna.

Początek osadzie dał średniowieczny gród XII - XIII w. o nazwie Konkol /Kąkol/, położony wśród puszczy i bagien "pełnych zwierza" jak podaje kronika parafialna, na pograniczu Mazowsza i państwa litewsko-ruskiego, w zasięgu najazdu Jaćwingów, którzy tu docierali. - Nazwa wskazuje na nieużytki zarosłe chwastem - k a k o l e m.

Na początku XVII wieku było to starostwo niegrodowe, posiadała kościół parafialny, który był filialnym parafii w Trzebieszowie, erekcji nie wiadomej. Parafię w Kąkolewnicy wymienia się między rokiem 1418 a 1470. - Obecny kościół z r. 1767 wystawił Piotr Szaniński.

N i e w ę g ł o s z, gmina Czemierniki.

Na mapie województwa lubelskiego z XV w. wieś czlachecka "Niewęgłosz Stara", dziś imię rodzaju męskiego, nad rz. Tyśmienicą. W XIX w. do folwarku Niewęgłosz należały dość rozległe dobra liczące szereg wsi. Był tu przewóz przez rzekę, później zbudowano most.

Nad rz. Tyśmienicą około 2 km od wsi w górę rzeki wśród podmokłych łąk znajduje się dość dobrze zachowane grodzisko, pierwotnie otoczone podwójnym pierścieniem wałów.

Obecnie wał zewnętrzny od południa jest całkiem rozorany. Grodzisko datowane na IX - XII wiek. Miejscowa ludność nazywa to miejsce "Zawały": "poszedź na Zawały" lub "pasie na Zawałach". Zabytek zarejestrowany.

S u c h o w o l a, wieś gminna.

Wieś nad Tyśmiennicą wymieniana przez Jana Długosza w Liber beneficiorum w opisie parafii Czemierniki; zapisy pochodzą z lat 1531, 1676. - Obecny kościół zbudowany w 1925 r. przez księcia Seweryna Czetwertyńskiego.

W Suchowoli istniał pałac Czetwertyńskich, który spłonął w 1965 r. Styl pałacu miał charakter elektryczny z przełomu XIX i XX wieku; spłonęły więc wieżyczki i nadbudówki, zaś w pozostałych i odbudowanych murach umieszczono szpital dla nerwowo i psychicznie chorych.

D. Pałac znajduje się w rozległym i dość dobrze utrzymanym parku, XIX -wiecznym lecz posiadającym pojedyncze okazy interesującego starodrzewia, także drzewa z innych stref.

T u r ó w, wieś gminna.

Niegdyś wieś i folwark położone w głębokich lasach, "w niskim położeniu"; nazwa znacząca wskazuje na starą lokację wśród puszczy, których resztki się zachowały; podobnie nazwy: Turze Rogi, Turzyniec, Turzy Ostrów noszą wsie w b. powiecie łukowskim.

W r. 1531 według rejestru powiatu łukowskiego wieś miała 2 łany rządzone przez kmieci i kan wójtowski bez kmieci; w 1552 r. wieś Turów stanowiła własność "multorium nobillium", miała 40 osadników, zaś w 1872 r. było 329 mieszkańców.

W lasach wsi Turów, przy oznakowanym szlaku turystycznym, znajduje się pomnik przyrody - sosna ostańcowa, pozostałość dawnego starodrzewia, w wieku ok. 180 lat. Szlak turystyczny kończy się przy zabytkowej kapliczce Świętego Antoniego pochodzącej z czasów powstania listopadowego; obok -groby powstańców.

W o h y ń, wieś gminna.

Jest to osada, od której otrzymał nazwę "trakt wohyński" zaliczony w 1576 r. do Korony, podczas gdy Litwini uważali go za przynależny do Litwy. - W 1576 jest dzierżawą królewską; w 1690 rozgraniczono dobrą wohyńską od Radzyna: Wohyń zaliczono do woj. brzeskiego, Radzyna do Ziemi Łukowskiej.

Dokładna data nadania osadzie prawa miejskiego nie jest znana; przypuszcza się, że mogło to nastąpić około 1537 r. współcześnie z założeniem przez Zygmunta I Starego parafii rzymskokatolickiej, lecz może wcześniej.

Jako miasteczko pogranicze był Wohyń narażony na silne wpływy ruskie, co potwierdza choćby zapis ruski na pieczęci miejskiej. Wpływy te są również widoczne w przekształceniu się pierwotnej nazwy Woin /początkowo Woj-in/ na Wohyń. W źródłach XVI w. odnotowana jest nazwa Woin i Wohin oraz Woiński trakt i Wohyńska dzierżawa. - W języku staropolskim "woj" oznaczał rycerza, żołnierza /wojsko, wojewoda/, stąd powstały imiona Wojnir, Wojstaw i in. - Woj-in, Wohyń jest to więc miejscowość należąca do mężczyzny o skróconym imieniu Woj.

W XIII wieku graniczny Wohyń leżał w Księstwie Halicko-Włodzimirskim, zaś w XVI w. granica między Koroną a Ks. Litewskim przebiegała między Wohyniem a Radzyniem i Parczewem.

Pierwotny kościół drewniany wystawiony sumptem króla Zygmunta Starego sponażył w 1794, zaś obecny murowany stanął kosztem parafii w 1854 r. - W latach 1887 - 1905 zamknięty za udzielanie posługi religijnej unitom.

Z a b i k ó w, gmina Radzyna.

Wieś figuruje w rejestrach powiatu łukowskiego z 1531 r. Posiada dworek renesansowy, m u r o w a n y, prawdopodobnie najstarszy na Podlasiu, pochodzący z 1 połowy XVII w., o elementach natury obronnej. Pałac w Żabikowie o renesansowej bryle, z alkierzami o obronnym narysie, oczekuje na rozszyfrowanie. Te narożne alkierze przykryte płaskimi daszkami miały dawniej zapewne inne zadanie, może nawet hełmy, i wyglądały jak wieżyczki.

Podawane w niektórych przewodnikach informacje o "barpokowym dworze z XVII wieku" nie wydaje się słuszne.

„Dziś mieści się tam szkoła podstawowa; obok resatki zabytkowego parku.

L I T E R A T U R A :

- Bartozakowa Aldona, Jakub Fontana Architekt warszawski
PWN, Warszawa 1970
stron 350, w tym 59-112 "Pałac w Radzynie Podlaskim"
- Mijałkowski Dominik, Pomniki przyrody, rezerваты, parki
i krajobrazy województwa lubelskiego, PTTK, Lublin 1976
- Gurba Jan, Grodziska Lubelszczyzny
PTTK, Lublin 1975
- Jaruzł Stanisław, Powiat radzyński 1867 * 1914
Wydawnictwo Lubelskie 1961
- Jaruzł Stanisław, 500 lat Radzyna Podlaskiego
Jednostówka, 1968, artykuły
- Kurzątkowski Mieczysław, Zabytki północnej i wschodniej
Lubelszczyzny, PTTK, Lublin 1974
- Mapa "Województwo Lubelskie w 2 połowie XVI wieku" PWN, 1967
- Miasta polskie w Tysiącleciu, I, II Zakład Narod.
im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.
- Przewodnik po Polsce, Sport i Turystyka, Warszawa 1974
- Sądziwicz Marek, Ostatnia bitwa kampanii 1939
Książka i Wiedza, Warszawa 1971
- Słownik Geografii Turystycznej Polski, I, II
W-wa, Komitet dla Spraw Turystyki, 1951
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego,
Warszawa, Redakcja Wędrowca 1880
- Wielka Encyklopedia PWN Warszawa 1963
- Warchoł Stefan, Nazwy miast Lubelszczyzny
Wydawnictwo Lubelskie, 1964
- Przewodnik - Lata wojny 1939 - 1945
W-wa, Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa 1966.

częściowa kemplikacja

M.S.

Z.0. PTTK w Radzynie, 70 + 10 egz.